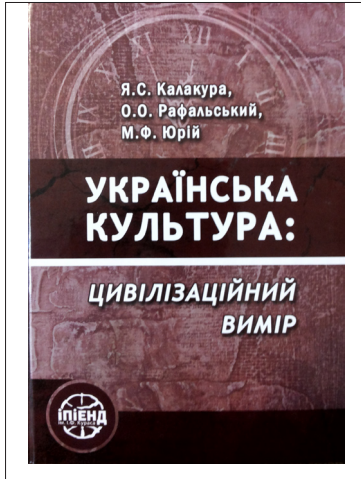

УДК 930.85(477)(049.32)
ББК 63.3(4УКР)0-7

Олександр Безаров

Рецензія на кн.:

Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.

У сучасному глобальному процесі трансформації політичних і соціокультурних систем проблема національної ідентичності набуває неабиякого значення, адже є необхідною умовою збереження національно-культурної самобутності народів. Її важливою складовою є культурна ідентичність, яка сьогодні опинилася в складних умовах численних глобалізаційних викликів.

Спроби визначити національно-культурну ідентичність сучасної України, мабуть, вже є традиційними у вітчизняній історіографії, в якій можна виокремити теорію «староукраїнської культури трипільського часу», неопозитивістський підхід і навіть расову теорію ідентичності¹. Очевидно, що жодна з цих теорій мало що пояснює нам про дисгармонію, яка утворилася між українською етнічною ідентичністю та ідентичністю

© Безаров О., 2016

Безаров Олександр Троянович - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

української держави, а також усередині кожного з цих рівнів ідентичності². Заповнити цю важливу прогалину спробували автори іншої теорії ідентичності, яку умовно можна назвати теорією цивілізаційної ідентичності України.

Рецензована нами монографія є своєрідним підсумком багаторічної праці українських істориків на складному шляху пошуку цивілізаційної ідентичності українського народу³, адже, як зазначав один із її авторів, особливістю України є не самий факт історичного переходу від однієї цивілізації до іншої, але самий характер цього переходу⁴, що, вочевидь, і визначає предмет цього дослідження.

Незважаючи на доволі амбіційні завдання, які постали перед авторським колективом, зокрема, визначення української цивілізації (фактичне існування якої, з нашого погляду, визнається лише українськими науковцями) та української культури у глобальній системі європейської цивілізації та культури (сс. 13–14), їхнє дослідження, як нам видається, має низку значних переваг і новаторських підходів щодо розуміння проблеми цивілізаційної ідентичності України. Наприклад, це запропонована періодизація української культури, яка охоплює, за думкою авторів, вісім основних періодів її історичного розвитку (сс. 59–64), що дозволяє простежити загальні тенденції розвитку культурно-духовного процесу, утвердження в ньому національного чинника, виявити об'єктивні та суб'єктивні особливості, що характерні для кожного з періодів. Авторами глибоко проаналізовано процеси становлення міфологічної свідомості давніх українців, визначено доволі складний пантеон слов'янського багатобожжя (сс. 90–97) та сформульовано висновок про те, що «розвиток міфічної свідомості праукраїнців відповідав розвиткові інших народів, які пройшли через ті самі етапи становлення свідомості, що й давні українці» (с. 123). З нашого погляду, живий інтерес викликає розділ монографії, в якому висвітлено ментальні особливості давньоукраїнської культури, адже в ньому глибоко проаналізовані язичницькі жертвоприношення в Давній Русі (сс. 145–150), визначено міфопоетику Світового дерева в українській традиції (с. 160), висвітлено складні образи чоловіка та жінки у давньослов'янській культурі (сс. 162–163).

Цікавим також є твердження авторів монографії про «соціокультурний розкол в Україні XVI-XVII ст.», який виявився у неспроможності українського суспільства протистояти тим його частинам, з яких одні були орієнтовані на Польщу, другі – на Росію, а треті – укорінені на «своїх» цінностях (сс. 258–259). Відповідно українська традиційна свідомість зазнавала суттєвих «світоглядних впливів і деформацій» як з боку польського, так і з боку московського «потоків історичної ментальності» (с. 269). Можна загалом погодитися з думкою авторів про те, що специфікою України – є її «порубіжне, пограничне становище», а отже, вона може вивчатися не лише як рубіж географічного, але навіть ширше – геополітичного простору, як певний край простору(-ів) влади (сс. 262–263). Культура транскордонного регіону формує відповідну людину, яку називають маргінальною, яка бореться за те, щоби бути ключовою фігурою «між двох вогнів» (с. 280).

Теорію маргінальності автори пропонують в якості робочої гіпотези для аналізу найбільш складних проблем історичного розвитку України, до яких, зрозуміло, належать проблеми революційного терору на українських землях Російській імперії (сс. 320–324). Доречним є зіставлення єврейського та українського маргіналізму в соціокультурному просторі пізньоімперської Росії, адже не випадково, що саме євреї та українці відіграли своєрідну роль детонатора революційних катаклізмів на початку ХХ століття, а власне Україна опинилася у вирі багатьох революційних процесів. Проблема «розколотої культурної свідомості українців» автори схильні розглядати крізь призму протиставлення архаїки та модерну у політичному просторі ХХ ст. (сс. 346–356), що дало їм підстави стверджувати про «неповноту культурного самоусвідомлення» українців, яка є суттєвою перешкодою для їхнього національного самоусвідомлення на сучасному етапі історії (с. 385).

Таким чином, автори дійшли головного, як нам видається, висновку свого дослідження. Оскільки, зазначають вони, проблема «цивілізаційної єдності України» полягає в спадковості української культури (с. 391), тому необхідно визнати, що «перехід від архаїки до великого суспільства здійснювався

не в іманентному режимі на підставі внутрішніх, абсолютно дозрілих передумов, як це було у більшості цивілізацій, а був занесений ззовні, що є небезпечною “родовою травмою” розколатої культурної свідомості українців» (с. 400).

Отже, зазначають автори монографії, українська цивілізація є локальним утворенням, із неповторним синтезом соціокультурних особливостей, що притаманні великій групі людей, які об’єднанні поміж собою низкою історичних, геополітичних і духовних спільних рис, але перебувають на перехресті трьох великих цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського та ісламського... Відповідно гострою проблемою для сучасної України є подолання «кризи культурно-цивілізаційної ідентичності», яка, щоправда, притаманна не тільки їй одній (с. 438). Складно не погодитися із таким, доволі невтішним, як для української ментальності, висновком, тим паче, що гармонійному розвитку сучасної політичної культури України бракує, як нам видається, саме цивілізаційної ідентичності.

Натомість автори цього, поза сумнівом ґрунтовного дослідження, припустилися деяких хибних узагальнень і неточностей в аналізі найбільш суперечливих моментів історичного розвитку України, які, з нашого погляду, потребують додаткового пояснення та розуміння.

Зокрема, на с. 98-й автори відмовляють, очевидно з політичних міркувань, у праві білоруського та російського народів на національно-культурну спадщину Київської Русі й наголошують на виключно «українському» характері давньоруської держави, на тому, що, мовляв, українці були окремим слов’янським етносом. Але яким саме «слов’янським етносом» були українці, автори, натомість, не уточнюють. Відсутня також характеристика національного складу Київської Русі (якщо, зрозуміло, така характеристика взагалі можлива з огляду на складність поняття етносу взагалі, а для періоду раннього середньовіччя тим більше). Очевидно, що ментальні структури білоруського, українського та російського народів формувалися в різних геополітичних та соціокультурних світах в силу різних історичних обставин, учасниками яких вони, власне, й були. Але складно заперечувати факти

збереження у народній пам'яті народів, приміром, далекої Півночі Росії фрагментів київського та галицького епосу⁵, тоді як на українських землях вони майже забулися. Теж саме стосується давньоруських традицій династичної історії Московського царства або збереження київської культури літописання у монастирях Новгороду або Москви. Можна погодитися із твердженням відомого канадського історика І. Лисяка-Рудницького про те, що «держава Володимира та Ярослава не була ані “українською”, ані “російською” в модерному розумінні; це була спільна, східноєвропейська держава доби патримоніальної монархії, тобто коли ще не існувала національна диференціація, як держава Карла Великого не була ані “німецька”, ані “французька”...»⁶. До речі, самі автори дослідження підкреслюють спільність національно-культурного розвитку православних етносів, що вийшли з лона київського «візантизму», головним продуктом якого став особливий тип індивідуальної свідомості «людини беззаконня» (с. 202).

Зазначимо, що й у наступних розділах монографії авторській критиці відомої теорії єдиної давньоруської народності також бракує переконливої аргументації, а подекуди й відповідних історичних фактів. Оскільки важливим чинником у процесі формування цивілізаційної ідентичності є мова, то автори справедливо зосередилися на визначенні історико-культурних особливостей становлення української мови. Натомість у визначенні нижньої хронологічної межі в історії «української мови в державах, які існували на українських землях та за їх межами», автори зазначили період від III тисячоліття до нашої ери (с. 274), що є, м'яко кажучи, вельми сумнівним припущенням, адже вочевидь йдеться про існування не української, а праслов'янської мови в межах IV-III тис. до н. е. – середини I тис. нашої ери. Якщо єдність праслов'янської мови не викликає особливих заперечень у мовознавців різних країн та напрямів, то час і шляхи формування окремих слов'янських (особливо східнослов'янських) мов й дотепер не узгоджено⁷. Зокрема, дискусійним виглядає твердження авторів про те, що українська, білоруська та російська мови склалися і зростали паралельно як мови самостійних етносів, а так званої «праруської» спільної

мови як і єдиного «древнеруского народу» не існувало (с. 275). Виникає запитання: якою ж мовою, у такому випадку, розмовляли у Київській Русі? Адже мешканці Новгороду та Києва, як відомо, без будь-яких проблем спілкувалися один із одним. Виявляється, що саме «живою розмовною мовою українців, білорусів і росіян», окремі слова та звороти з якої поступово з'являються у церковнослов'янських текстах (с. 275). Отже, можна констатувати наявність суперечності у висновках авторів монографії, які, до того ж стверджують, що «тексти, написаних чисто розмовною протоукраїнською мовою не збереглися» (с. 275). Така позиція, ймовірно, продиктована їхнім відвертим бажанням знайти відмінності розмовної української мови від «руського езика» (суміш із слів та оборотів церковнослов'янської, старобілоруської, староукраїнської, польської та латинської мов), що була поширеною у Великому князівстві Литовському (с. 276), але, очевидно, так до кінця і не знайдених, про що засвідчують висновки авторів, які відсувають хронологічну межу становлення української мови аж до XVII століття (с. 279). Подібних висновків дійшов і Ю. Шевельов, на результатах досліджень якого, очевидно, ґрунтуються зазначені припущення. Зокрема, відомий мовознавець наголошував на тому, що неможливо визначити хронологічні межі стосовно виникнення мови, і українська тут не є виключенням. «Умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови – дата хрещення Русі – 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, “жива” українська мова ніколи не була “давньоруська”, ніколи не була “спільноруська”, ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючись від VI до XVI ст., і найкращий учений не визначить дня її народження»⁸.

Очевидно, що наукова дискусія стосовно проблеми походження української мови, яка триває майже два століття, мабуть, ще далека від завершення своїх остаточних висновків⁹. Проте, якщо метою наукового дослідження є визначення реальних властивостей об'єкта, а не конструювання логічних абстрактних схем, правильність яких неможливо перевірити взагалі, то альтернативи прагненню збільшити та поглиби-

ти фактологічну базу з названої проблеми, з нашого погляду, немає. Автори монографії, як нам видається, дещо спростили питання походження української мови та використали гіпотетичні припущення готових наукових підходів без врахування методологічних особливостей таких підходів. За думкою відомого радянського мовознавця Ф. П. Філіна, такими особливостями є нерівномірне географічне розташування давньоруських писемних пам'яток (наприклад, цікаву гіпотезу про існування самостійного давньоновгородського діалекту в XI ст. висунув сучасний російський філолог А. А. Залізняк¹⁰), нетотожність усної та письмової мови (адже старослов'янська мова була спільною літературною мовою для більшості слов'ян), а також анонімність давньоруських письмових творів¹¹. Враховуючи той факт, що проблема походження української мови є передусім предметом лінгвістичних досліджень, ми вважаємо за доцільне пристати до позиції М. С. Грушевського, котрий визначав дискусію філологів про самостійний історичний статус української мови як надто формальну, адже навряд чи можна встановити, які саме кількісні та якісні ознаки надають групі говірок і нарід право на титул самостійної мови¹².

Непереконливими виглядають спроби авторського колективу розглянути процеси становлення української та російської культури епохи Нового часу крізь призму «маргінальної природи» останньої (сс. 281–284), адже, як зазначають автори, власне українська маргінальність виявилася набагато глибшою за російську (с. 286), і, напевно, вже у цьому, з нашого погляду, виявляється безперспективність аналізу «українізації російської культури» (с. 283), хоча метод запропонованого підходу видається нам доволі привабливим у розумінні соціокультурних особливостей українсько-російських взаємин.

Стосовно проблеми асиміляції української культури в імперському просторі Росії, необхідно зазначити наступне. По-перше, політика російського самодержавства стосовно неросійського населення в різні періоди його історії була різною, але завжди ґрунтувалася на двох важливих чинниках – релігійному та національному, які використовувалися царатом вибірково з метою забезпечення максимальної політичної

лояльності своїх підданих. Асиміляція передусім передбачала зміну конфесійної ідентичності, а згодом і національної, хоча останній чинник не мав відверто расистського спрямування. Наприклад, православна частина татарського населення Російської імперії зберігала свої національні особливості, тоді як татарська верхівка виявляла більшу «російськість», що додавало їй значних привілеїв¹³. Теж саме стосується й російських євреїв, які зберегли етнічну та культурну самобутність, а їх адаптація до російської або польської культури не призвела до асиміляції¹⁴. Отже, твердження авторів про «політику тотальної асиміляції» (с. 303) в імперському просторі Москви, а згодом і Росії, є не зовсім коректним, а стосовно українського населення й маловірогідним, адже релігійний чинник тут не застосовувався взагалі. По-друге, російська національна самосвідомість розчинялася в російській імперській свідомості, цінності якої були багатонаціональними, які залишалися ефективним інструментом у політиці самодержавства доти, доки європейські держави не почали перетворюватися на національні держави. Але й у випадку поширення націоналізму в європейських країнах у XIX ст., в Російській імперії політика націоналізму не мала суттєвої підтримки з боку російського самодержавства, адже загрожувала національно-культурній єдності імперії. Тому зауваження авторів з приводу «повного етноциду українського народу» (с. 302), якого, мовляв, не змогли досягти російські асимілятори, вочевидь не відповідає історичній дійсності та має, як видається, швидше емоційне забарвлення, ніж науково виважену спробу переосмислення українсько-російських взаємин у Російській імперії.

У монографії зустрічаються й деякі інші окремі суперечливі судження, які, з нашої точки зору, вимагають деякого уточнення або, принаймні, коректних посилань. Наприклад, на с. 98-й автори зауважують, що «російський історик В. Соловійов небезпідставно визнавав київську літературу XI – XII ст. як українську». Але Володимир Сергійович Соловійов (1853-1900 рр.) був не істориком, а видатним релігійним філософом. Якщо автори мали на увазі його батька – С. М. Соловійова, автора багатотомної «Історії Росії від найдавніших часів», то ми, на жаль, не знайшли підтвердження на сторінках його творів зазначеного авторами зауваження. На с. 328-й автори висувають припущення

про те, що «український націоналізм став наприкінці XIX ст. опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси», що тоді відбувалися в Російській імперії. Але на попередніх сторінках монографії автори сумніваються у повноцінності модернізаційних перетворень в імперії (очевидно йдеться про політику обмеженої або так званої наздоганяючої модернізації, що провадилася російськими урядами в другій половині XIX ст.) та визначають їх доволі розпливчастим терміном – «передмодернізація» (с. 326). Вважаємо, що поняття «опосередкованого націоналізму» за умови «передмодернізації» вимагає певної теоретичної узгодженості.

У своєму аналізі радянського періоду історії української культури (розділ VII), автори чомусь проігнорували відомі здобутки українського народу у сфері освіти та науки, а «так зване возз'єднання Галичини, Буковини та Закарпаття з УРСР у складі СРСР» (с. 376) в оцінках авторів має зовсім негативну конотацію. Оцінюючи політику Кремля у царині культури на українських землях, автори зауважили, що вона «мало чим відрізнялася від політики Третього рейху» (с. 376), що, з нашого погляду, є надто загальним твердженням, а наведений авторами порівняльний аналіз деяких результатів діяльності радянської та нацистської влади на окупованих територіях України й не зовсім доречним, оскільки нацисти, на противагу комуністам, вважали питання про культурний розвиток українців зайвим¹⁵. Нарешті, на с. 410-й позиція авторів виходить за межі академічного дослідження, адже головною перешкодою для утвердження національної ідентичності українців виявляється їхня «ментальна залежність від Російської православної церкви»...

Таким чином, рецензована монографія є спробою її авторського колективу визначити національно-культурну ідентичність України на тлі цивілізаційних процесів, що тривали протягом, за їхньою думкою, тисячолітньої історії становлення українського суспільства. Автори дослідження спробували представити цей процес як національно-культурний проект модерної України в епоху глобалізації, але схеми, які були взяті ними за методологічну основу дослідження, вельми нагадують радянські традиції історіографії, коли замість метафізики класового підходу використовується телеологія національного канону. Очевидно, що будь-який канонічний підхід в історичному

дослідженні не завжди орієнтований на пошук об'єктивної істини, але передбачає передусім створення стійкого образу ворога або національного героя. «Почуття виштовхнутості з життя охоплює майже всю національну інтелігенцію, – писав відомий український соціолог минулого століття М. Ю. Шаповал, – ... нас відсунуто від будівництва української держави і ми пояснюємо це злою підступністю ворогів і насильництвом, несправедливістю»¹⁶.

Незважаючи на усі позитивні моменти рецензованого дослідження, в якому викладена цілісна теорія національної ідентичності України, оминати ідеологічної упередженості та методологічних прогалин її авторам, на жаль, не вдалося. Нав'язливе прагнення позиціонувати українців в дихотомії «Схід-Захід» на користь останнього і, водночас, недовірою до нього, є важливою рисою національного канону історіографічної традиції України, дотримання якого продемонстровано авторами даної монографії. Висвітлення епічного протистояння української національної еліти з її одвічним суперником – Голяфом російської державності, майже не залишило місця авторському колективу для аналізу, як нам видається, не менш значущих, аніж маргіналізація української та російської культур, проблем, зокрема проблеми соціокультурної взаємодії українців із росіянами, поляками, білорусами та євреями, тобто тими народами, які виступали важливою складовою у цивілізаційному становленні української нації. Вважаємо, що подібний підхід значно збагатив би дослідження не лише в плані більш глибокого пізнання української культури, але передусім у розумінні історії багатонаціональних державних утворень, у політичному просторі яких, власне, і формувалися структури національної ідентичності сучасних українців.

Примітки:

¹ Косаренко-Косаревич В. Московський сфінкс. Міт і сила в образі Сходу Європи / В. Косаренко-Косаревич. – Нью-Йорк, 1957. – 489 с.; Україна: проблеми самоорганізації: [В 2-х т.] / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 384 с.; Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2-х томах / Ю. Липа. – К.: МАУП, 2007. – Т. 1.: Призначення України. – 386 с

² Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності : статті, виступи, інтерв'ю, памфлети / Вступ. слово М. В. Поповича / І. М. Дзюба. – К.: Україна, 2006. – С. 156.

³ Юрій М. Ф. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. I. – 700 с.; Юрій М. Ф. Україна XIX – початку XX ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. II. – 696 с.

⁴ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: Монографія. Видання 2-е / М. Ф. Юрій. – К.: Кондор, 2004. – 738 с. с. 22

⁵ История северного крестьянства. Т. I. Крестьянство Европейского Севера в период феодализма / Гл. ред. В. Т. Пашуто. – Архангельск: Северо-западное книжное издательство, 1984. – С. 372-373.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги) // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – С. 26.

⁷ Крижанівська О. І. Історія української мови : Історична фонетика. Історична граматика : навчальний посібник / О. І. Крижанівська. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – С. 15.

⁸ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. Дві статті про постановня української мови // Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн.. I. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. – 2-ге вид / Ю. Шевельов. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 398.

⁹ Див.: Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам / Е. Ф. Карский. – М.: АН СССР, 1962. – 710 с.; Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т української мови / Відп. редактор С. П. Бевзенко / В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1992. – 414 с.; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів словянських зі «спільної колиски» / Г. П. Півторак. – К.: Академія, 2001. – 152 с.; Улуханов И. С. О языке Древней Руси. – 2-е изд., исправ. и доп. / И. С. Улуханов. – М.: Азбуковник, 2002. – 192 с..

¹⁰ Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. – 2-е изд., перераб. с учётом материалов находок 1995-2003 гг. / А. А. Зализняк. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 872 с

¹¹ Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектический очерк / Ф. П. Филин. – Л.: Наука, 1972. – С. 89-91.

¹² Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.- биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; Примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – 2-е изд./ М. С. Грушевский. – К. Лыбидь, 1991. –С. 13.

¹³ Ногманов А. И. Самодержавие и татары. Очерки истории законодательной политики второй половины XVI – XVIII веков / А. И. Ногманов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2005. – С. 33.

¹⁴ Бартадь И. От общины к нации : евреи восточной Европы 1772-1881 годах / Пер. с англ. и иврит А. Сметанников, Г. Зеленина / И. Бартадь. – Иерусалим, М.: Гешарим, Мосты Культуры, 2007. – С. 249.

¹⁵ Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці, 1995. – С. 56-57.

¹⁶ Шаповал М. Ю. Соціологія українського відродження / М. Ю. Шаповал. – К.: Україна, 1994. – С. 11.

Безаров О.Т.

Надійшла до редколегії 24.10.2016 р